
SLOVENSKÝ NÁRODOPIIS

Z OBSAHU: S. KOVAČEVIČOVÁ: Vzťahy medzi fantastickými predstavami stvárnenými vo výtvarnom umení a vo folklóre
L. FALŤANOVÁ: Reklama ako zdroj poznatkov o obchode v Bratislave
R. STOLIČNÁ: Alternatívne zdroje rastlinnej stravy v strednej Európe
D. BELKO: Vývoj záujmu o mágiu

Na obálke:

1. strana: Detail drevorezu z Postilly, 17. stor. Tlač Prostějov, Skalica. Foto S. Kovačevičová
4. strana: Rytier s drakom. Drevorez z románu o Štylfriedovi. 16. stor., Norimberg, Prostějov, Skalica. Foto S. Kovačevičová. K článku S. Kovačevičovej: Vzťahy medzi fantastickými predstavami stvárnenými vo výtvarnom umení a vo folklóre.

Preklady Eva Riečanská

Dear Reader,

Slovenský národopis (Slovak Ethnology) is a quarterly with a long tradition, edited in the Slovak language by the Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences in Bratislava, Slovakia. This review publishes papers from all spheres of Slovak folk culture, past and present, including minorities and Slovaks abroad. The journal's articles range from research on the folk culture of every region of Slovakia (folk architecture, arts and crafts, costumes and clothing, folktales, songs, customs, traditions, etc.) through information on activities of ethnological research centres and museums, archival materials, book reviews to theoretical and comparative analyses of topical issues. The most interesting studies are published in English, and all the articles in Slovak have extended English summaries.

As the only periodical specifically devoted to the comparative study of Slovak folk, Slovenský národopis deepens the understanding of folk cultures throughout the world.

By becoming a regular subscriber of Slovenský národopis you will help to support an authoritative review for everyone interested in Slovak folk culture.

Distributed by:

Slovak Academic Press, Ltd.,
P. O. Box 57, Nám. Slobody 6
810 05 Bratislava
Slovakia

Electronic version accessible via Internet
URL://www.savba.sk/logos/journals/ap/

HLAVNÝ REDAKTOR

Dušan Ratica

VÝKONNÉ REDAKTORKY

Tatiana Krupová
Zora Vanovičová

REDAKČNÁ RADA

Stanislav Brouček, Lubica Droppová, Božena Filová, Milan Kiripolský, Soňa Kovačevičová, Eva Krekovičová, Jan Krist, Milan Leščák, Martin Mešša, Magdaléna Paríková, Ján Podolák, Zora Rusnáková, Peter Salner, Miroslav Válka

V prezentovanom čísle Slovenského národopisu sú online sprístupnené iba publikácie pracovníkov Ústavu etnológie SAV (v obsahu farebne odlišené).

Ostatné práce, na ktoré ÚEt SAV nemá licenčné zmluvy, sú vynechané.

Slovenský národopis je evidovaný v nasledujúcich databázach

www.ebsco.com

www.cejsh.icm.edu.pl

www.ceeol.de

www.mla.org

www.ulrichsweb.com

www.willingspress.com

Impaktovaná databáza European Science Foundation (ESF)
European Reference Index for the Humanities (ERIH): www.esf.org

OBSAH

ŠTÚDIE

- K o v a č e v i č o v á, Soňa:** Vzťahy medzi fantastickými predstavami stvárnými vo výtvarnom umení a vo folklóre 255
- F a l f a n o v á, Lubica:** Reklama ako zdroj poznatkov o obchode v Bratislave 269
- S t o l i č n á, Rastislava:** Alternatívne zdroje rastlinnej stravy v Strednej Európe 285
- B e l k o, Dušan:** Vývoj záujmu o mágiu 295

DISKUSIA

- P l i c k o v á, Ester:** Marginálie k Encyklopédii ľudovej kultúry Slovenska 302

VYHRADENÉ PRE

- Miladu Kubovú 323

MATERIÁLY

- G a l v á n k o v á, Andrea:** Učiteľ v dedinskom prostredí 326

ROZHLADY-SPRÁVY-GLOSÝ

- Urban symbolism and rituals (Alexandra B i t u š í k o v á) 341

- Aktuálne problémy regionálneho rozvoja (Jolana D a r u l o v á) 344
- Židia na rázcestí (Alexandra B i t u š í k o v á) .. 345
- UN Working Group on Minorities (Nora L á b a d y o v á) 347
- Seminár o multikultúrnom a interkultúrnom vzdelávaní (Nora L á b a d y o v á) 347
- Tréning „Práva menšín“ (Nora L á b a d y o v á) .. 348

RECENZIE – ANOTÁCIE

- O. Sirovátka: Srovnávací studie o české lidové slovesnosti (Zora V a n o v i č o v á) 349
- Slovenská kresťanská a svetská kultúra (Dušan B e l k o) 350
- J. Komorovský: Religionistika a náboženská výchova (Tatiana P o d o l i n s k á) 351
- J. Čukan: Pramene k štúdiu a techniky výskumu v etnológii (Zuzana B e ň u š k o v á) 352
- Komentarze do Polskiego atlasu etnograficznego (Rastislava S t o l i č n á) 353
- P. Švorc: Štrbská svadba (Zdena K r i š k o v á) 353
- Na margo holokaustu Rómov (Zuzana K u m a n o v á) 354
- M. Trančík: Medzi starým a novým (Peter S a l n e r) 356

CONTENTS

STUDIES

- K o v a č e v i č o v á, Soňa: Relations between fantastic ideas depicted in visual arts and folklore 255**
- F a l f a n o v á, Lubica: Advertizing as a source of knowledge on trade in Bratislava 269**
- S t o l i č n á, Rastislava: Alternative sources of vegetable diet in Central Europe 285**
- B e l k o, Dušan: Development of interest in magic 295**

DISCUSSION

- P l i c k o v á, Ester: On Encyclopedia of folk culture of Slovakia 302**

RESERVED FOR

- MILADA KUBOVÁ 323**

MATERIALS

- G a l v á n k o v á, Andrea: Teacher in the rural environment 326**

NEWS-HORIZONS-GLOSSARY

- Urban symbolism and rituals (Alexandra B i t u š í k o v á) 341**
- Current problems of regional development (Jolana D a r u l o v á) 344**
- Jews on cross-road (Alexandra B i t u š í k o v á) . 345**
- UN Working Group on Minorities (Nora L á b a d y o v á) 347**
- Seminar on multicultural and international education (Nora L á b a d y o v á) 347**
- Training "The Rights of Minority" (Nora L á b a d y o v á) 348**

- BOOK REVIEWS-ANNOTATIONS 349**

AUTORI:

- PhDr. Soňa Kovačevičová, DrSc., Gröslingova 49, 811 01 Bratislava
- Mgr. Lubica Falfanová, CSc., Ústav etnológie SAV, Jakubovo námestie 12, 813 64 Bratislava
- PhDr. Rastislava Stoličná, CSc., Ústav etnológie SAV, Jakubovo námestie 12, 813 64 Bratislava
- Mgr. Dušan Belko, Ústav etnológie SAV, Jakubovo námestie 12, 813 64 Bratislava
- PhDr. Ester Plicková, CSc., Na hrebienku 2, 811 02 Bratislava
- Milada Kubová, Vilová 9, 851 02 Bratislava
- Andrea Galvánková, Katedra etnológie FFUK, Gondova 2, 818 01 Bratislava

VZŤAHY MEDZI FANTASTICKÝMI PREDSTAVAMI STVÁRNENÝMI VO VÝTVARNOM UMENÍ A VO FOLKLÓRE

SOŇA KOVAČEVIČOVÁ

PhDr. Soňa Kovačevičová, DrSc., Gröslingova 49, 811 01 Bratislava, Slovakia

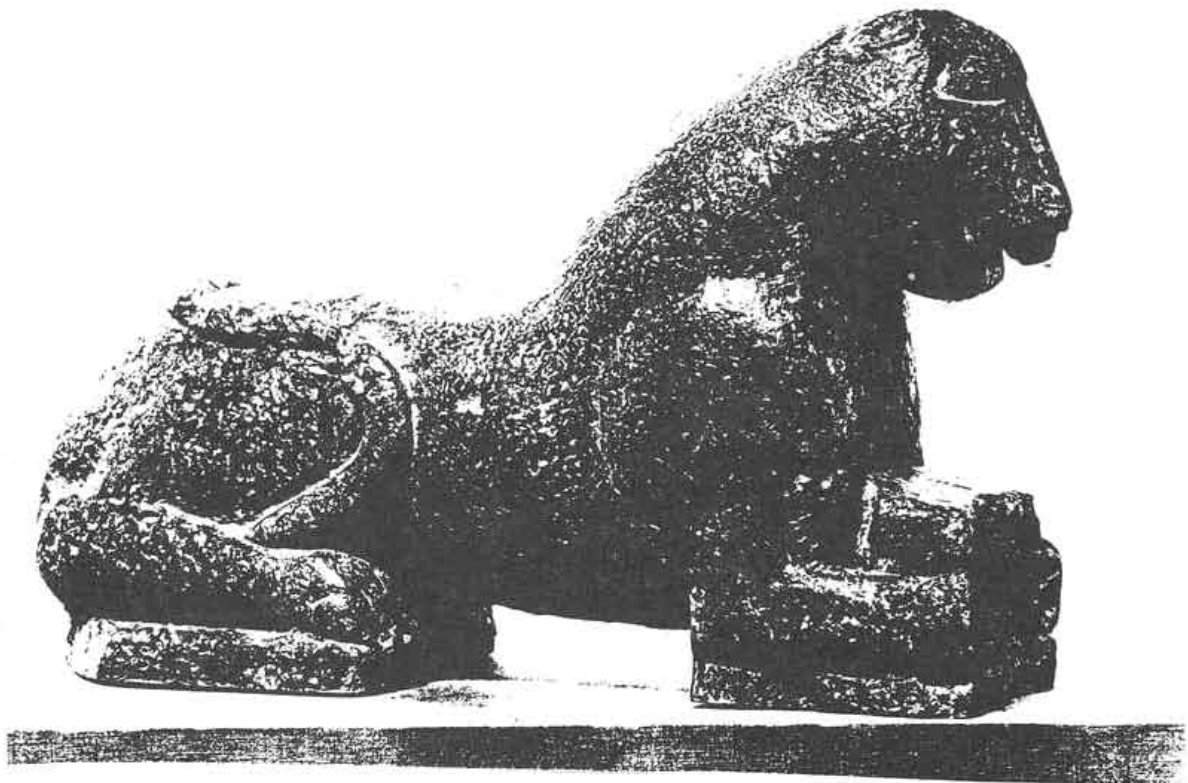
With the help of historiographic and iconographic evidence, folk oral literature and maps from the Ethnographic Atlas of Slovakia, the author arrives at the following conclusions:

The highest popularity of fantastic creatures occurred in Slovakia in the 16th-17th century, inter-connected with the value orientation of the period, characterized by reformation, counter-reformation, horrors of war and various persecutions. Before the mentioned period as well as after it the bearer of these ideas were, in a conscious way, the folk layers of population and, in a sub-conscious way, professional artists, who by conveying their ideas through symbols and fantastic creatures searched for the escape from various pressures of their times.

Kľúčové slová: folklór, výtvarné umenie, fantastické predstavy

Key words: folklore, visual art, fantastic ideas

So vzťahmi existujúcimi medzi fantastickými bytosťami stvárnenými vo výtvarnom prejave a vo folklóre (najmä v ústnej slovesnosti) som sa v posledných desaťročiach stretla počas prípravy viacerých prác. Po prvý raz sa tak stalo v 60. rokoch pri sústreďovaní ikonografických dokladov k jednotlivým oblastiam ľudovej kultúry. Z tohto obdobia pochádza aj počiatočný korpus dokladov fantastických predstáv stvárnených maľbou, plastikou, grafikou.¹ Ďalšia príležitosť sa naskytla pri zostavovaní mapy „Fantastické bytosti v poverovom rozprávaní“.² Mapa a výskumy, ktoré sa robili pre Etnografický atlas Slovenska (EAS) v 70. rokoch, sústredili doklady o 40 názvoch fantastických bytostí z 250 lokalít Slovenska, existujúcich v 70. rokoch 20. stor. v poverách alebo poverovom rozprávaní starých ľudí. Ďalšia inšpirácia pochádza z práce I. Georgievoy „BĽgarska narodna mitologia“, ako aj zo zborníka „Symbole des Alltags – Alltag Symbole“.³ Štúdium týchto publikácií ma priviedlo k myšlienke všimnúť si výskyt a fungovanie fantastických predstáv aj v slovenských ľudových baladách, piesňach a rozprávkach, písomne fixovaných v zbierkach publikovaných v 19. a 20. storočí.⁴ Vyhodnotenie ukázalo, že viaceré rovnaké predstavy fungujú vo výtvarnom prejave i slovesnej tvorbe a majú často aj odlišné lokálne názvy, umelecké po-

1/ Ležiaci lev zvaný „leo albus“, Spišská Kapitula (okr. Levoča), 1. pol. 13. stor. – foto SNG.

ňatie, spojené s možnosťami verbálneho alebo výtvarného vyjadrenia, a tým aj odlišné spôsoby včlenenia do celkového kontextu.⁵

Aby sme upresnili problematiku času vzniku a pretrvávania fantastických predstáv, v príspevku sa snažíme sledovať ich v našom kultúrnom kontexte. Širšie európske, stredomorské a prednoázijské zázemie pritom používame ako možnosť poukázať na územnú a historickú šírku ich výskytu. O takúto analýzu som sa snažila v rámci grantového projektu „Ludový dekoratívny prejav na Slovensku“ (1995-7) v úlohe „Súpis symbolov doložených vo výtvarnom umení Slovenska“. V predložennom príspevku sa zameriame najmä na posledné tisícročie, odkedy kultúru Slovenska môžeme výtvarne a písomne nepretržite sledovať.

Medzi najstaršie prejavy dokladajúce fantastické predstavy sledovaného obdobia patria šperkové archeologické nálezy z 8.-10. storočia. Boli časťou kultúry našich avarských, slovienskych a starouhorských predkov. Dnes je ťažké vystopovať, nakoľko mali holubice na gombíkoch, rúno na hrudi veľmoža, sokol, had alebo zázračný vták *turul* ochrannú funkciu, spojenú s tabuizovanou predstavou určitého zvierata, či patrili už do šperkárskeho dekoru, prípadne boli rodovým znakom (napr. terčiky s vtákom zvaným *turul*).⁶ S kresťanstvom sa objavila nová symbolika, spojená s obrazovým myslením kresťanského učenia. Na našom území sa s takými prvými, obrazom doloženými motívmi stretávame v pamiatkach až v 13. storočí. Patrí medzi ne napr. baránok Boží zo svorníka pôvodne románskeho kostola z Podunajských Biskupíc; samostatná plastika zvaná „leo albus“ zo Spišskej Kapituly symbolizujúca slávu a moc spišského župana a prepošta; hlavica stĺpa románskeho kostola v Bini,

2/ Polycefalické stvárnenie sv. Trojice, nástenná maľba, Žehra (okr. Levoča) r.k. kostol, tretia štvrtina 14. stor. – foto ŠUPS.

znázorňujúca poľovačku na divú zver, výjav, ktorý bol znakom víťazstva dobra nad zlom.⁷ Symboliku týchto zvierat poznali aj Židia, čo dokladá na mnohých miestach Starý zákon. Zo 14. stor. pochádza i predstava viachlavého božstva, ktoré cirkevné predpisy v súvislosti so znázorňovaním Sv. Trojice zakazovali.⁸ Príkladom je nástenná maľba z r.k. kostola v Žehre. Medzi polycefalické predstavy patrí aj viachlavý drak, ktorého ako stelesnenie zla premáha dobro sv. Juraja.⁹ Had doložený na nástenných maľbách pochádzajúcich zo 14. a 15. stor. má dvojaký význam: v súvislosti s podobou sv. Jána kalichom symbolizuje dobro a pomoc (Smrečany, r.k. kostol, 15. stor.). Had na strome života, pri ktorom stojí Adam a Eva, hovorí o pokušení a prvom hriechu (Žehra, r.k. kostol, 14. stor.).¹⁰ Pripomíname, že s týmito predstavami sa v 18.-19. stor. stretávame aj v ľudovej ústnej slovesnosti.

Fantastické bytosti sme našli aj v obrazcoch rodových, mestských a obecných erbov a pečatidiel. D. Radocsay spája niektoré obrazce starších šľachtických erbov s prežívaním rodových povestí o vzniku rodov a hrdinských činoch predkov (napr. obrazec zabíjania vlka, diviaka, dievčata na jeleni, holubice s vencom, havrana a pod.).¹¹ Väčšina týchto rodových šľachtických erbov, hoci má staršie korene, pochádza z 15. a 16. stor. a vznikla na základe domácich objednávok, aj v cudzine (napr. v Kostnici, Norimbergu). U nás obsahovo a historicky analyzoval mestské a obecné erby J. Novák. Našiel medzi nimi 125 erbov

3/ *Démon*, detail tabuľovej maľby *Peklo*, konc. 15. stor., pôvodne r.k. kostol Veličná-Zábrež – foto ŠUPS.

a pečatidiel s obrazcami zvierat. S fantastickými bytostami súvisia najmä staršie, pochádzajúce z 15.-17. stor. (napr. lev, baránok Boží, býk, leopard a pod.). Väčšina mladších obrazcov však zobrazuje tie zvieratá, ktoré sa v daných obciach chovali alebo lovili.¹² Autor na základe pečatidiel a listín nájdených v našich i zahraničných archívoch poukazuje na to, že veľká časť týchto pečatidiel je pomerne mladá a vznikla v poslednej tretine 19. stor. v súvislosti s nariadeniami Krajskej komisie pre kmeňovú knihu obcí. Uvádza sa v nej, že každé mesto a obec má mať svoju pečať, ktorou má lokalita overovať ňou vydané písomnosti. Pečať môže mať okrem názvu obce alebo mesta aj obrazový symbol.¹³ Autor poukazuje na to, že tieto obrazce sa miestami opierali o staršie, používané do 16. storočia. Staršie erbové obrazce a pečatidlá sú po stránke výtvarnej na vyššej úrovni ako mladšie, pochádzajúce z domácich remeselníckych dielní 18. a 19. storočia.

Tretím druhom výtvarného prejavu znázorňujúceho fantastické bytosti sú drevorezové štočky, určené na ilustrovanie románov, ľudových a náboženských tlačí, ako aj kalendárov. Pochádzajú najmä zo 16. a 17. storočia. Sú dvojakého druhu. Jedny znázorňujú predmety pomocou čiernobieleho kontrastu v ich realite. Patrí medzi ne napr. Velislavov herbár zo

4/ Očistec ako peklo s čertami a drakom, drevorez z Postilly, 17. stor. – tlač Prostějov, Skalica – foto S. Kovačevičová.

16. storočia. Ďalším druhom boli štočky určené pre náboženské knihy, v ktorých sa okrem biblických dejov znázorňovali i fantastické príbehy (baránok Boží – ako dobro, satan, čerti – ako pokušitelia a zatratenie). Fantastické bytosti sa objavovali aj v drevorezových ilustráciách rytierskych románov (napr. O Tristanovi a Izolde, O Brunlíkovi, O Štylfridovi, O krásnej Meluzíne), alebo v rozprávaniach o huncútstvach Tilla Eulenspigla, ako i v Ezopových bajkách. Populárna zbierka bajok „Ezopa mudrce život s fabulami aneb basňemi jeho“ bola u nás prístupná od r. 1557 prostredníctvom prostějovskej tlačiarne.¹⁴ Drevorezové štočky z tohto vydania sa zásluhou skalickej tlačiarne zachovali dodnes. Dielo sa slovom i obrazom pričiniло o rozšírenie alegorických rozprávání o zvieratách. Pre našu ľudovú interpretáciu je dôležitá personifikácia známych zvierat (havran, pes, osol, vlk, medveď, had), ako aj okolnosť, že nastalo spojenie týchto vlastností so zázračnou mocou niektorých zvierat, čo miestami pretrvalo zo starších predstáv.¹⁵

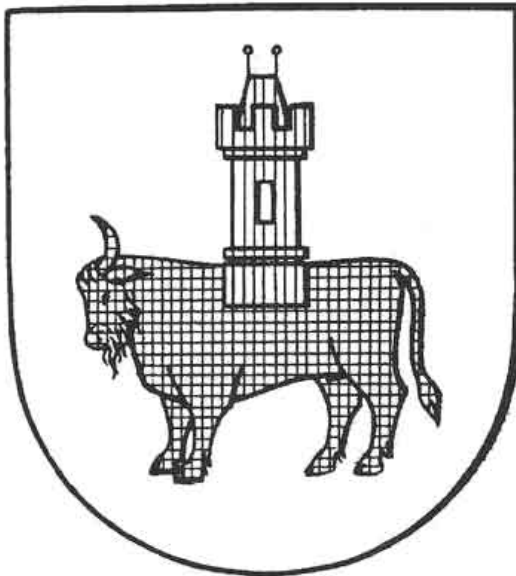
Ďalšiu skupinu tvoria drevorezové štočky, určené do kalendárov a učebníc (napr. pre zvieratník: ryby, škorpión, býk, baran, lev; na ilustrácie rôznych povestí drak, vlkodlak, studnica života, vták ohnivák; pre šlabikáre kohút symbolizujúci bdelosť).¹⁶ Väčšina týchto

5/ Erbový obrazec uhorskej rodiny Szarvasdi, Norimberg 1431 – foto S. Kovačevićová.

drevorezových štočkov pochádza zo 16. stor. z dielne pôsobiacej v Norimbergu v duchu tradícií A. Dürera. Na Slovensko do Skalice sa dostali prostredníctvom tlačiarň z Olomouca a Prostějova. Tu v ľudových tlačiach prežívali do zač. 20. storočia. Stávalo sa však, že tlačiarň ich v nových vydaniach používali ako symbolický obrazec, a nie ako ilustráciu, čo umocnilo znakovú funkciu zvierat a výjavov stvárnených na štočkoch. Fantastické bytosti na týchto drevorezoch si zachovali kúzlo aj v prerezaní, pochádzajúcim z 18. stor., čo súvisí s bieločiernym obrazcom a skratkove poňatou realitou.

Do výtvarného prejavu patria aj fantastické bytosti stvárnené tkaním a vyšívaním. V 13.-14. stor. sa na naše územie dostali takéto textilie, napr. zlatohlavy, zamaty, atlasy prostredníctvom dubrovníckych a benátskych kupcov. Motívy vtákov, levov, drakov však u nás už nemali pôvodnú orientálnu znakovosť. Drahými tkaninami a ich dekorom sa prízvukovala nositeľova vznešenosť a v kostoloch slúžili na oslavu Boha. Druhým obdobím obľuby takýchto orientálnych tkanín bolo 16. a 17. stor., kedy sa k nám dostali prostredníctvom tureckých a arménskych kupcov. Tkaniny s fantastickou zvieracou aj inou motivikou mali reprezentačný charakter nielen v prostredí šľachtickom, cirkevnom, ale i patricijskom.¹⁷ Včlenenie takýchto drahých tkanín do našej kultúry dokladajú tabuľové maľby svätcov a dobové portréty zachované v našich i zahraničných múzeách a galériách. Poukazujú nielen na luxus obliekania, ale i bytového a obradového textilu.¹⁸

6	7
	8

6/ Erbový obrazec mestečka Beckov 1548
 7/ Erbový obrazec mesta Lučenec, 1643
 8/ Erbový obrazec mesta Rimavská So-
 bota, 1595 – všetky foto S. Kovačevičo-
 vá.

Medzi textilie s motívmi fantastických bytostí patria aj výšivky (najmä retičela a výšivka na viazanej sieti). Renesančne a barokovo stvárnené starobylé predstavy sa na naše územie dostali importom hotových výšiviek i na základe vzorníkov z Talianska a Nemecka. Medzi vtedy obľúbené motívy patria: baránok Boží, jeleň, kôň, drak, pelikán, kohút, holub a pod.¹⁹ Centrami takýchto vyšivačských prác sa stali dielne na panských dvoroch, kde pod vedením panej domu pracovali turecké zajatkyne a ženy z okolia. Dnes ťažko určiť, či vtedajšie dámy volili motívy na posteľnú bielizeň, zástery, podvijky, na kútne plachty, antipendiá s určitým znakovým zámerom, alebo či sa voľba diala na základe dekoratívneho vkusu domácej panej. Je však skutočnosťou, že tieto motívy sa u nás v renesančnom a barokovom prepise prostredníctvom kláštorov, zemianskej a ľudovej tradície, a neskôr i pôsobením spolkov, akým bola Izabella a Lipa, udržali v určitom pretvorení najmä v ľudovej výšivke

9/ Rytier s drakom, drevorez z románu *O Štylfriedovi*, 16. stor., Norimberg, Prostějov, Skalica – foto S. Kovačevićová.

10/ Meluzína, drevorez z románu *O Šlechtěné panně Meluzine*. Pravděpodobně Prostějov 1555, Skalica 1860 – foto S. Kovačevićová.

11/ Vlk a somár, drevorez z Ezopových bájok, drevorez dat. 1556, u nás známe prvé vydanie 1578 – Norimberg, Prostějov, Skalica – foto S. Kovačevičová.

13/ Kohút, drevorez z prvej strany Šlabikára, B. Bystrica, Macholdova tlačiareň, 18. stor. – foto S. Kovačevičová.

12/ Vlkodlak, drevorez z kalendára, Prostějov, Skalica, 17. stor. – foto S. Kovačevićová.

západného Slovenska, Trenčianskej Teplej a okolia Čičmian do 20. storočia. Tu ich často v novom farebnom a kompozičnom stvárnení poznali naši zberatelia.²⁰ Je však pravdou, že na výskume v r. 1948 mi v Čataji stareny vysvetľovali symboly vtákov, kríža a vetvičiek na smrtnej plachtičke ako znaky života a smrti. Aj R. Bednárík podobne vysvetľoval obľubu vtákov a kohútov v kompozíciách malieb na ohniskách západného Slovenska.²¹ K vysvetľovaniu tejto skutočnosti možno pristúpiť z dvoch protichodných stanovísk. Informátorky tak mohli konať na základe vplyvu starších výskumníkov, ktorí v 19. a zač. 20. stor. skúmali obrazový a poverový svet ľudu a otázkami nevdojak svojich respondentov ovplyvnili. Avšak mapa EAS „Fantastické bytosti v poverovom rozprávaní“, ku ktorej doklady boli sústredené v 70. rokoch 20. stor., vedie k domnienke, či to neboli práve reminiscencie na staré povery a poverové rozprávania, ktoré inšpirovali vyšivačky a maliarky 1. pol. 20. stor. vysvetľovať znakovosť uvedených kompozícií.²²

Sledovanie fantastických bytostí v dokladoch ústnej slovesnosti donieslo tieto výsledky: Najstaršie písomné doklady o názvoch zvierat, ktoré v priebehu ďalších storočí fungovali aj ako fantastické bytosti, poskytujú rodové mená a toponymie. Napr. priezvisko Čert, Ovečka; názvy obcí Medvedie, Zabokreky; prírodné úkazy: Mons Orol, Kozí chrbát, dokladajú v 13. storočí zápisy vzťahujúce sa na písomnosti spojené s novou osídľovacou vlnou Slovenska.²³ Aj slová zapísané v Žilinskej knihe v 2. pol. 14. stor. majú všeobecný význam a vzťahujú sa na realitu (napr. pes, páv, osol, líška, kohút, jeleň, holub a pod.).²⁴ Podľa dosiaľ známych dokladov pozitívna či negatívna symbolika týchto zvierat a ich spájanie s fantastickými predstavami a bytosťami je písomne doložená až od 16. stor. v modlitbách, agendách a slovníkoch.²⁵ To však neznamená, že sa nevyskytovali v poverových predstavách, proti ktorým katolícka a neskôr i protestantská cirkev bojovali. Medzi nové bytosti sa dostali napr. pojmy fénix, delfín, pelikán; medzi starými fungoval lev, had, drak, baránok Boží. Spomínané písomnosti pomocou nových i starých pojmov a symbolov rozvádzali príbehy Starého i Nového zákona. Väčšina ich korenila v predstavách judaizmu a v predstavách susedných kmeňov a národov. Symbolické vyjadrovanie náboženskej spisby nebolo v 16.-18. stor. ojedinelým javom. Pomocou symbolov sa vyjadrovala aj vtedajšia poézia, epigramy, eposy, básky.²⁶

Do 16. a 17. stor. kladie J. Horák aj vznik alebo ustálenie balád známych na Slovensku. V úvodnej štúdii k svojej zbierke poznamenáva, že veľká časť motívov v nich obsiahnutých

sa na naše územie dostala prostredníctvom križiackych výprav. Konštatuje, že motívy balád s animistickou tematikou patria do staršieho podhubia, ktoré sa na Slovensku dotvorilo aj púťovými tlačami v 18. a 19. storočí.²⁷

Motivicky bohatšie sú ľudové piesne sústredené J. Kollárom a Prostonárodné slovenské povesti upravené a publikované P. Dobšinským.²⁸ Pri oboch zbierkach treba mať na zreteli, že vznikli na základe zápisov pochádzajúcich z 1. tretiny 19. stor. a informátormi mohli byť ľudia žijúci ešte v 18. storočí.²⁹ Motívy oboch zbierok sa vo väčšine prípadov zhodujú s názvami fantastických bytostí zaznamenaných na spomínanej mape EAS, ako aj v ďalších mapách venovaných obradovému životu (Morena, Dedko). A. Melicherčík v úvode k Dobšinského Prostonárodným slovenským povestiam uvádza, že podľa L. Reussa časť fantastických predstáv obsiahnutých v povestiach možno považovať za predkresťanskú.³⁰ Vyzdvihuje mienku P. Dobšinského, že ľudovú ústnu slovesnosť treba vnímať ako umeleckú tvorbu nás. Porovnanie umeleckosti jednotlivých umeleckých prejavov, ktoré sme v príspevku sledovali, nás presvedča o mienke, že poetika piesní a rozprávok stojí medzi sledovanými žánrami umenia na najvyššom mieste. A navyše sledovanie fantastických predstáv na európskom, stredozemskom a prednoázijskom území dáva za pravdu L. Reussovi.

*

Záverom možno konštatovať, že datované alebo širšie časovo určené výtvarné pamiatky obsahujúce motívy fantastických bytostí vykazujú raz maximálnu, inokedy minimálnu životnosť. Sledovanie umožnilo zistiť ich rôzne obsahové fungovanie (raz boli symbolom, inokedy dekorom), a to nielen vzhľadom na čas, ale i spoločnosť. Podmieňovali to nielen vlohy stvárňovateľa, ale aj špecifikum jednotlivých žánrov a ich tvárne prostriedky. Porovnanie takto získaných poznatkov s tými, ktoré predkladajú umenovedci a niektorí folkloristi nás vedie k mienke, že v poslednom tisícročí najširšie uplatnenie našlo stvárňovanie fantastických predstáv v umení 16. a 17. storočia. Súviselo to iste s hodnotovými orientáciami doby (reformáciou, protireformáciou, hrôzami vojen a perzekúcií).

To však neznamená, že fantastické bytosti vo vedomí našich predkov pred touto dobou a po nej neexistovali. Vedomými nositeľmi boli široké vrstvy so svojou ústnou slovesnosťou a poverovými predstavami. Existujú však aj podvedomí nositelia, ktorými boli a sú práve školení umelci, pôsobiaci v stredoveku a novoveku. Napr. H. Bosch v 15. stor. svojimi malbami nechcel stvárniť len hrôzy pekla ako odplatu za náboženskú nevieru. Osobným únikom z tejto doby mu bol snový svet fantázie a symbolov. V 20. stor. sa tak stalo dva razy. Prvým protestom proti jednostrannému racionalizmu a hrôzám vojny bola tvorba surrealistov (M. Ernst, M. Chagall, P. Picasso, S. Dali). Druhý raz sa tak stalo v súvislosti so strachom pred odcudzením, v dôsledku tlaku spotrebnej spoločnosti a nadvlády jednostranného rozumkárstva v 2. pol. 20. storočia. U nás reprezentantom tohto snaženia je A. Brunovský.³¹

Exkurz do nášho umenia nás privádza k mienke, že v každom dobrom umení je potrebná nielen fantázia, ale i možnosť a snaha spájať fantastično okrem iného i so znakovosťou určitých bytostí. Je na vnímateľovi, aby slovnú či výtvarnú znakovú informáciu vloženú do kompozícií vedel a chcel dešifrovať.

POZNÁMKY

1 KOVAČEVIČOVÁ, S.: Ikonografia ako prameň štúdia ľudovej kultúry na Slovensku. Slov. Národop., 1970, s. 393-452.

- 2 Etnografický atlas Slovenska. Bratislava 1990, XIV 9-11. Mapa „Fantastické bytosti v poverovom rozprávání“ vznikla na základe vyhodnotenia otázok zostavených E. Horváthovou (Dotazník EAS otázka č. 166), T. Cibulovou a S. Kovačevičovou. Mapy 10, 11 spracoval na základe vlastných výskumov L. Neufeld.
- 3 GEORGIEVA, I.: Blgarska narodna mitologia. Sofia 1983; – Symbole des Alltags-Alltag Symbole. Graz 1992.
- 4 Historický slovník slovenského jazyka. Bratislava 1991-97; – HORÁK, J.: Slovenské ľudové balady. Bratislava 1956; – DOBŠINSKÝ, P.: Prostonárodné slovenské povesti I, II, III. Bratislava 1955; – KOLLÁR, J.: Národné spievanky I, II. Bratislava 1953; – Slovník slovenského jazyka I-V. Bratislava 1959.
- 5 Pre možnosť porovnania ich uvádzame podľa jednotlivých zbierok. Fantastické bytosti sústredené z výtvarného prejavu Slovenska: anjel, baránok (Boží), býk, čert, delfín, démoni, diviak, drak, fénix, had, havran, holub, jednorožec, jeleň, kohút, kôň, koza, lev, levitan, liška, medveď, morská panna, orol, osol, ovce, páv, pelikán, perlorodka, pes, polycefalos, rak, ryby, satan, smrčka, škorpión, zajac, žaba. – Fantastické bytosti obsiahnuté v Národných spievankách J. Kollára: bobo, černokňazník, čert, dedko, Ďunda, ježibaba, Karas, Maras, mátoha, morena, Lafo, Parom-Perún, pikulík, rarášek, vajano, vlkodlak, zmok, škriatok, tátoš, znachor. – Fantastické bytosti obsiahnuté v Dobšinského Prostonárodných slovenských povestiach: bocian, černokňazník, čert, drak, had, hadogašpar, holub, hus, jeleň, kohút, koza, kôň, loktibrada, liška, leopard, lomidrevo, ľalia, mačka, mahuliena, mesiac-mesiáčiky, medveď, orol, panna, páv, pelikán, pes, prasa, rytier, slnce (slnečný kôň), sova, strom, valibuk, vlkodlak, vtáčik, zajac, žaba, železník. – Charakteristikou a výskytom jednotlivých bytostí sa zapodieva práca, ktorá tvorí časť grantovej úlohy: S. KOVAČEVIČOVÁ: Súpis symbolov doložených vo výtvarnom umení Slovenska. Bratislava 1995-97 (rukopis). – Súpis fantastických bytostí publikovaných v EAS XIV, 9-11 neuvádzam, pretože tieto sú prístupné v atlase.
- 6 DEKAN, J.: Veľká Morava. Doba a umenie. Bratislava 1975; – LÁSZLÓ, B.: Steppenvolken en hun-kunst. Budapest 1970, obr. 150-168.
- 7 Architektúra na Slovensku. Bratislava 1958, obr. 167, 175; – Súpis pamiatok na Slovensku. I, II, III. Bratislava 1968-70, heslo Biňa, Podunajské Biskupice, Spišské Podhradie – Spišská Kapitula.
- 8 STEJSKAL, K.: K obsahovej interpretácii stredovekých nástenných malieb na Slovensku. In: Zo starších výtvarných dejín Slovenska. Bratislava 1965, s. 175, 223; – Stredoveká nástenná maľba na Slovensku. Bratislava 1978, obr. 77.
- 9 Sv. Juraj s jednohlavým drakom bol námetom viacerých rezieb (oltár sv. Juraja, Spišská Sobota 1516; súsošie Levoča okolo 1515). Viachlavého draka a rytiera znázorňuje drevorezový štočok k románu o Brunclíkovi, ktorý pochádza zo 16. storočia. Podobné zobrazenie sa zachovalo aj na nástennej maľbe A. Havčíka v r.k. kostole v Hervartove z r. 1650-65. – HOMOLKA, J. – HONTY, T.: Gotická plastika na Slovensku. Bratislava 1972, obr. 201, 211, 212.
- 10 DVOŘÁKOVÁ, VI. – KRÁSA, J. – STEJSKAL, K.: Stredoveká nástenná maľba na Slovensku. Bratislava, Praha 1978, obr. 81, 159.
- 11 RADOCSAY, D.: Gotische Wappenbilder. In: Acta historicae artium 1969, s. 22, 317. Jeho údaje sa vzťahujú napr. na tieto erbové obrazce: Dievča jazdí na jeleňovi, erbová listina rodiny Magi 1418. – Lodka s holubicou, erb. obrazec rodiny Brodarics-Csajkas 1517. – Stojaci jeleň, erb. obrazec rodiny Szarvasdi 1431 (vznikol v Norimberku). – Poľovačka na diviaka, erb. obrazec rodiny Demeter Bobay 1519. – Lov na vlka, erb. obrazec rodiny A. Zambora z Horného Jasena 1514. – Havran s prsteňom, erb. obrazec rodiny Barway 1417 (vznikol v Kostnici).
- 12 NOVÁK, J.: Slovenské mestské a obecné erby. Bratislava 1967, s. 12, 68 a súpis mestských a obecných erbov (s. 8 a ď., s. 161), uvádza nasledovné obrazce a ich datovanie: Beckov – býk 1548; Devín – okrídlený býk 1650; Jur pri Bratislave – sv. Juraj na koni s drakom 1433; Krupina – baránok Boží 1316; Ledica – panna s vencom 1465; Levoča – dva levy s dvojitém krížom 15. stor.; Lučenec – pelikán s mláďatami 1643; R. Sobota – orol 1595; Rybany – dve ryby so šiestimi ružicami 1711; Seč – jeleň 18. stor.; Sečovce – orlica s hviezdou a mesiacom 16. stor.; Senec – stojaci lev s korunkou 15. stor.; Strážany – baránok Boží 1748; Suchohrad – ryby a čln 19. stor.; Svrčinovec – kohút 19. stor.; Trstice – býk 1670; Turík – lev s mečom 18. stor.; Tvrdošín – liška na trojvrší 1773; Udavské – jeleň 19. stor.; Udol – rak 1787; Vaňovce – orlica s krížom 1655; Vavrečka – vták s tromi šípami v zobáku bez datovania; Včeláre – včelín s úľom 1796; Veľčice – dvaja vlci dvíhajú korunu 1720; Vlčany – dvaja vlci pri kmeni (bez datovania); Veľké Chlievany – baránok Boží 1733; Veľké Kozmá-

- lovce – kôň a strom 1676; Veľké Úľany – ryba a sv. Peter 1696; Vidovany – lev s tromi ružami 1677; Vizkelet – ryba a rak 1687, 19. stor.; Vičkovany – vlk 1677; Vlkanová – vlk 1716; Volica – baran 19. stor.; Zabiedovo – strom, ovca a jeleň (bez datovania); Zakamenné – lev s krížom (bez datovania); Zuberec – pes štve roháča (bez datovania); Zvolenská Slatina – na pažiti baránok Boží 1558; Žabokreky n. Nitrou – v rákosí bocian 1882; Železná Breznica – holubica s ratolesťou 1695; Žiar – zabíjanie vlka – 1867 (pravdepodobne na staršom základe 1768); Žitavce – ozbrojený lev 1829 (na staršom základe).
- 13 NOVÁK, J.: c. d., s. 59.
 - 14 KOVAČEVIČOVÁ, S.: Knižný drevorez v ľudovej tradícii. Bratislava 1974. – Začiatkom 20. stor. spomínaný herbár našiel Št. Janšák. Používal ho pri určovaní liečivých bylín Št. Sasák v Osuskom na Záhori. Mattioliho herbár vytlačili v Prahe vo Velislavovej tlačiarňi 1596; – BÁLINT, B.: Bardejovské katechizmy z r. 1561, 1612. Reedícia 1946, s. 31.
 - 15 KOVAČEVIČOVÁ, S.: Knižný drevorez v ľudovej tradícii, c. d., s. 35, 63-67, 101, 103, 106, 112, 113, 123, 137, 145, 157, 184; – MICHÁLEK, J.: Ústna slovesnosť. In: Slovensko 3, Ľud II. Bratislava 1975, s. 1050.
 - 16 KOVAČEVIČOVÁ, S., tamže s. 143, 144, 145, 165, 170, 171.
 - 17 MAŇKOWSKI, T.: Polskie tkaniny i hafty 16.-18. wieku. Warszawa 1954; – PALOTAY, G.: Osmán-Török elemek a magyar himzészen. Budapest 1940; – PRAŽÁK, V.: Talianske ornamentey v slovenskej ľudovej výšivke. Martin 1939.
 - 18 Porträtgalerie. Zur Geschichte Österreichs von 1400 bis 1800 Jahrhundert. Katalog der Gemäldegalerie. Wien 1976; – TORANOVÁ, E.: Výšivky minulých storočí. Bratislava 1984, obr. 6, 7, 45, 46, 48, 55, 56, 73, 93.
 - 19 PRAŽÁK, V.: Slovenské ľudové výšivky. Bratislava 1935; – KOVAČEVIČOVÁ, S.: Historické korene niektorých javov ľudovej kultúry na Slovensku. Slov.Národop. 1997, s. 26 a ď., pozn. 37; – Od symbolu k ornamentu. In: Ornament a štýl. Bratislava 1996, s. 37-46.
 - 20 Slovenské ľudové umenie I., II. Bratislava 1953. Diel I. obr. 154-165, XV, 245, 254, XXX. – Bližšie v štúdií S. KOVAČEVIČOVÁ: Od symbolu k ornamentu, c. d.
 - 21 BEDNÁRIK, R.: Maľované ohništia na Slovensku v oblasti Malých Karpát. Bratislava 1956; – VÁCLAVÍK, A.: Podunajská dedina. Bratislava 1925, obr. 20-22.
 - 22 Etnografický atlas Slovenska, c. d., XIV 9-21.
 - 23 Historický slovník slovenského jazyka, c. d.; Vlastivedný slovník obcí na Slovensku. Bratislava 1977-78 (patričné heslá oboch slovníkov dokladajú tieto názvy spojené so zvieratmi). Napr. Diviaky 1260, Diviaky nad Nitricou 1246, Medveďov 1253, Medvedie 1265 (Orava), Psiare 1209, Rakovec 1266, Rakovo 1244, Vlkáz 1231, Vlková 1278, Vlkovce 1268, Vlky 1260, Žabokreky n. Nitrou 1291, Žabokreky (Turiec) 1282.
 - 24 Žilinská kniha – mestská kniha Žiliny z r. 1378-1524. Najstaršia a najvýznamnejšia jazyková a právna pamiatka Slovenska.
 - 25 Uvádžame výber z Historického slovníka slovenského jazyka: napr. Banskobystrická agenda 1585 (zeslati ráčil anjela; beránek k zápalnej obete). – B. Smrtník: Poklad serafinsky z r. 1691 (beránek tichy) – Conciones slavico-bohemicae. Budapest 18. stor. (Danjel v jame lvovej) – Poznámky a rady hygienické, prírodopisné. 18. stor., rukopis (hadové dvojhľaví).
 - 26 Emblemata. Handbuch des 16. und 17. Jahrhunderts. Stuttgart 1976.
 - 27 J. HORÁK, c. d., s. 13, 16, 17.
 - 28 Národné spievanky J. Kollára prvý raz vyšli r. 1834-35.
 - 29 Prostonárodné slovenské povesti P. Dobšinského vytlačili prvý raz 1880-83. Zbierky sú však staršieho dáta. G. Fejerpataky v poznámkach k svojej zbierke, ktorú zaslal J. Kollárovi poznamenáva, že Zuzana Jančušková z Jakobovan, ktorá bola v jeho rodine pestúnkou, ovládala starobylý piesňový a rozprávkový repertoár. In: S. KOVAČEVIČOVÁ: Liptovský Svätý Mikuláš. Mesto spolkov a kultúry v r. 1830-1945. Lipt. Mikuláš 1992, s. 144-146.
 - 30 MELICHERČÍK, A.: Prostonárodné slovenské povesti Pavla Dobšinského. In: P. Dobšinský: Prostonárodné slovenské povesti I. Bratislava 1958, s. 9-30, s. 23-25.
 - 31 BRETON, A.: Le surrealisme et la peinture. Paris 1965; – FRAEGNER W.: Bosch. Dresden 1975; – MOURLOT, F.: Chagall. Lithograph. 1957-1962. Monte Carlo 1963.

RELATIONS BETWEEN FANTASTIC IDEAS DEPICTED IN VISUAL ARTS AND FOLKLORE

Summary

The author examines relations between fantastic ideas depicted in visual arts and folklore on the basis of maps (XIV, 9-11) from the Ethnographic Atlas of Slovakia (Bratislava 1990), rich iconographic materials and published studies on ballads, fairy tales and songs in Slovakia, as well as by the help of toponymy of the oldest names recorded in the written form.

She pays attention mainly to occurrence of the following fantastic creature: the wether, the bull, devils, demons, the boar, the dragon, the snake, the pigeon, the deer, the horse, the fox, the bear, the eagle, the ass, the peacock, the crayfish, the fish, Satan, the hare, the frog (closer viz. notes 1-5). The comparison of dated records showed that the most widespread occurrence of fantastic ideas in visual arts and literature in Slovakia was in the 16th-17th century. The examination of the context of findings shows that the popularity of these ideas is linked with value orientation of that period, characterized by reformation, counter-reformation, horrors of war and persecutions. The author states, that it does not necessarily indicate the non-existence of these fantastic ideas in the previous as well as following periods.

Deliberate bearers of these traditions were the folk layers of population, in connection with the oral literature and symbolics of visual arts. Nevertheless, their sub-conscious bearers were the artist of the Middle Ages as well of modern era, most frequently in the times when the freedom of thinking was jeopardized. The dream world of fantastic ideas was for the artists a place of escape and protection against various pressures of the era, violence as well as from the sway of one-sided speculation. By examining the relations between fantastic ideas in visual arts and folklore the author arrives at the opinion, that any good art requires not only fantasy, but also the opportunity to unite the fantastic with the symbolism of certain creatures whose meaning has persisted in our consciousness and sub-consciousness for generation.

It depends upon the beholder to know and want to decipher both verbal and visual sign information engraved into the composition of artefacts.

Vydáva Ústav etnológie Slovenskej akadémie vied v Slovak Academic Press, spol. s r. o.

Ročník 45, 1997, číslo 3
Vychádza štvrťročne

Hlavný redaktor:
Mgr. Dušan Ratica, CSc.

Výkonné redaktorky:
Mgr. Tatiana Krupová, PhDr. Zora Vanovičová

Redakčná rada: PhDr. Stanislav Brouček, CSc., Doc. Lubica Droppová, CSc., PhDr. Božena Filová, CSc., PhDr. Milan Kiripolský, PhDr. Soňa Kovačevičová, DrSc., PhDr. Eva Krekovičová, CSc., PhDr. Jan Krist, Doc. Milan Leščák, CSc., PhDr. Martin Mešša, PhDr. Magdaléna Pariková, CSc., Prof. Ján Podolák, DrSc., PhDr. Zora Rusnáková, CSc., PhDr. Peter Salner, CSc., PhDr. Miroslav Válka.

Adresa redakcie: Jakubovo nám. 12, 813 64 Bratislava
Registr. č. 7091

Rozširuje, objednávky a predplatné (aj do zahraničia) prijíma
Slovak Academic Press, spol. s r. o. P. O. Box 57, Nám. Slobody 6, 810 05 Bratislava

SLOVAK ETHNOLOGY

Quarterly Review of the Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences
Vol. 45, 1997, Number 3

Editors: Dušan Ratica, Tatiana Krupová, Zora Vanovičová

Address of Editor: Jakubovo nám. 12, 813 64 Bratislava, Slovakia

Distributed by Slovak Academic Press, Ltd., P. O. Box 57, Nám. Slobody 6, 810 05 Bratislava, Slovakia and SLOVART G.T.G. Ltd., Krupinská 4, P.O.Box 152, 852 99 Bratislava, Slovakia

L'ETHNOLOGIE SLOVAQUE

Revue de l'Institut d'ethnologie de l'Académie slovaque des sciences
Année 45, 1997, No 3

Rédacteurs: Dušan Ratica, Tatiana Krupová, Zora Vanovičová

Adresse de la rédaction: Jakubovo nám. 12, 813 64 Bratislava, Slovaquie

SLOWAKISCHE ETHNOLOGIE

Zeitschrift des Ethnologischen Institutes der Slowakischen Akademie der Wissenschaften
Jahrgang 45, 1997, Nr. 3

Redakteure: Dušan Ratica, Tatiana Krupová, Zora Vanovičová

Redaktion: Jakubovo nám. 12, 813 64 Bratislava, Slowakei

SLOVENSKÝ NÁRODOPIS

ISSN 1335-1303

MIČ 49 616